

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (5) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023.309>

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 04.10.2023

Kabul tarihi | Accepted: 15.10.2023

Yayın tarihi | Published: 25.10.2023

Ayten Akcan

<https://orcid.org/0000-0003-0974-5263>

Lecturer Doctor, Hitit University, Sungurlu Vocational School Management and Organization Department, Turkey, aytendokuyucu@hitit.edu.tr.

Atf Künyesi | Citation Info

Akcan, A. (2023). Orta Asya Türk Göçebe Halklarında İmparatorluk Karakteri ve Güç Dengesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (5), 1586-1606.

Orta Asya Türk Göçebe Halklarında İmparatorluk Karakteri ve Güç Dengesi

Öz

Eski Çağ Orta Asya'sında devletin varlığı ya da yokluğu ya da imparatorluk karakterinde olup olmadığı tartışması yapılırken Türk göçebe halklarının yönetim sistemlerinin basit tanımlarla açıklanamayacak kadar karmaşık ve çok yönlü olgular içerdiği unutulmamalıdır. Orta Asya'nın göçebe imparatorlukları arasındaki siyasî örgütlenmenin bilinen özellikleri, devlet iktidarının kabul edilen kriterlerini (gelişmiş hukuk ve yargı sistemi, merkez ve taşra yönetim aygıtında uzmanlaşmış bürokrasi, malî sistem, vb) tam olarak karşılamadığından, batılı araştırmacılar bu toplulukların siyasî teşkilatlanmaları adına muğlak ve belirsiz yorumlarda bulunmuşlardır. Bozkırda yaşayan Türk halklarının imparatorluk karakterine ulaşmaları aslında göçebeler topluluğu içindeki ortaya çıkan yapısal bir krizdir. Bu krizin üstesinden gelmek adına bozkır Türk toplulukları askerî-hiyerarşik bir yapı kurarak militanlaşmaya gitmişlerdir. Bu çalışma göçebe imparatorlukların çok bileşenli güç yapısını da dikkat çekerek, siyasî oluşumlarda, farklı düzeylerdeki kurumlar klan ve kabile yapısına, kabile-üstü konfederasyonlara, imparatorluk ve/veya erken devlet hiyerarşisine farklı tarihsel dönemlerde değişen oranlarda uyarlanmış ve bunlarla etkileşim halinde olarak oluşmuş olabileceği konusuna dikkat çekmek amacını taşımaktadır. Aynı zamanda Orta Asya'daki Türk göçebe imparatorlukların yönetim faaliyetlerindeki içsel farklılaşmaların siyasî kültür bileşenlerine nasıl yansıtıldığı ve tam anlamıyla bir güç dengesinin nasıl kurulduğu konusuna da değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Eski Türkler, göçebelik, devlet, imparatorluk, siyasî teşkilatlanma.

Imperial Character and Balance of Power in Central Asian Turkic Nomadic Peoples

Abstract

When discussing the existence or non-existence of the state in ancient Central Asia, or whether it had the character of an empire, it should be kept in mind that the administrative systems of the Turkic nomadic peoples were too complex and multifaceted to be explained by simple definitions. Since the known features of the political organization among the nomadic empires of Central Asia do not fully meet the accepted criteria of state power (developed legal and judicial system, specialized bureaucracy in the central and provincial administrative apparatus, financial system, etc.), Western researchers have made vague and ambiguous interpretations of the political organization of these communities. The imperial character of the Turkic peoples living in the steppe was in fact a structural crisis that emerged within the nomadic community. In order to overcome this crisis, the steppe Turkic communities became militarized by establishing a military-hierarchical structure. This study aims to draw attention to the multicomponent power structure of nomadic empires and to draw attention to the fact that institutions at different levels in political formations may have been adapted to and interacted with clan and tribal structures, supra-tribal confederations, imperial and/or early state hierarchies to varying degrees in different historical periods. It will also address how the internal differentiation in the administrative activities of the Turkic nomadic empires in Central Asia was reflected in the components of political culture and how a balance of power was established.

Keywords: *Central Asia, Ancient Turks, nomadism, state, empire, political organization.*

Giriş

İnsanlık tarihi, toplumsal yaşamın farklı alanlarında çeşitli siyasî oluşum ve iktidar sistemlerine tanıklık etmiştir. Devlet teşkilatlanmasında yaşanan -olumlu olumsuz- olaylar ve iktidar ilişkileri toplumsal yaşamın tamamına nüfuz etse de doğal olarak en çok etkilediği alan her zaman siyasî alan olmuştur. Tarihsel süreçte bu ilişkilerin ve etkileşimlerin, her bir özel durumunun dikkatli bir şekilde incelenmesi konumuz itibariyle hem Türk hem de Dünya tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca toplulukların, devlet oluşumunda ve iktidar biçimlerinin tümü ya da çoğu için tipik olan genel özellikleri ve bunların çeşitliliği titizlikle araştırılması gereken meselelerdir. Tüm siyasî yapılanma ve güç dengeleri arasında Antik ve Eski Çağ sistemleri, muazzam çeşitlilikle karakterize edildikleri için ve ayrıca aralarında iktidar ve hiyerarşi yapılarının doğal evriminin özellikle saf örneklerini bulabileceğimiz için bazı açılardan özel bir çekiciliğe de sahiptir (Kradin, 2007). Çalışmanın konusunu oluşturan Orta

Asya Türk göçebe imparatorluk oluşumdaki karakteristik yapı, Eski Çağ uygarlıklarının tarihindeki siyasî yapılanma, iktidar ilişkileri ve güç dengeleri konusunda özel bir yere sahiptir. Esasında Orta Asya Türk göçebe imparatorlukları özgünlüğü ile bilinen tarihsel olgudur. Oldukça geniş dağ ve bozkır alanları, yüz binlerce göçebe ailenin bu bölgede yaşamasına ve ekonomik faaliyetlerini sürdürmesine olanak tanımıştır (Escedy, 1989). Böylelikle zaman içinde büyük imparatorluk topluluklarıyla bütünleşmelerine yol açan koşulları da meydana getirmiştir. Orta Asya’da ki Türk göçebe halkların en büyük yaşadığı zorluk hiç şüphesiz Çin ile güneydeki uzun sınırdır. Bu engel çoğunlukla yarı-çevresel yönetimlerin kurulmasıyla ve askerî alanda güçlü bir yapıya ulaşmakla karşılanmıştır (Escedy, 1981, s. 211-213). Orta Asya Türk göçebe imparatorluklarının buldukları coğrafyada sınırdış oldukları yerleşiklere karşı verdikleri savaş, devlet teşkilatlanmasında yaşanan zorluklar, yönetim biçimindeki ilkeler ve siyasî rejim özelliklerine ilişkin konular araştırmacılar tarafından çokça tartışılan ve özellikle son on yılda önem kazanmış konulardır. Aynı zamanda Orta Asya’daki göçebe Türklerin devletleşme süreçleri ve bu yapının özgün olup olmadığı da hala tam manasıyla netlik kazanmış bir konu değildir.¹(Barfield, 2011). Orta Asya’nın göçebe imparatorlukları arasındaki siyasî teşkilatlanma, siyasî karışıklıklar ve güç dengesi konuları, yerleşik devlet olabilme kriterlerine uymadığından belki de araştırmacılar ulus olmanın karışık ve belirsiz yorumlarını bu coğrafya ve bu coğrafya da olan topluluklar için kullanmaktadırlar. Unutulmamalıdır ki gelişmiş hukuk, yerelliğin ilkeleri doğrultusunda işleyen yargı sistemi, merkez ve taşra yönetimde uzmanlaşmış

¹ Ulaanbaatar: International Institute for the Study of Nomadic Civilizations; Di Cosmo, N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History*, 10 (1), 1-40; Di Cosmo, N. (2002). *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press; Di Cosmo, N. (2011). Ethnogenesis, Coevolution and Political Morphology of the Earliest Steppe Empire: the Xiongnu Question Revisited. In Brosseder, U., and Miller, B. (eds.), *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* (pp. 35-48) (Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 5). Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn; S. G. Klyashtorny (2003). *History of Central Asia and Runic Inscriptions*. Saint-Petersburg: Faculty of Philosophy of Saint-Petersburg State University. Original in Russian (Кляшторный, С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета); S. G. Klyashtorny (2010). *Runic Inscriptions of Uyghur Khaganate and History of Eurasian Steppes*. Saint-Petersburg: Izdatelstvo ‘Petersburgskoye vostokovedeniye’. Original in Russian (Кляшторный, С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Издательство «Петербургское востоковедение»); S. G. Klyashtorny and Savinov D. G. (2005). *Steppe Empires of Ancient Eurasia*. Saint-Petersburg: Faculty of Philosophy of Saint-Petersburg State University. Original in Russian (Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета); S. G. Klyashtorny and T. I. Sultanov (2009). *The States and Nations of Eurasian Steppes from the Ancient to the Modern Age*. Saint-Petersburg: Petersburgskoye vostokovedeniye. In Russian (Кляшторный, С. Г., Султанов, Т. И. Государства и народы евразийских степей от древности к новому времени. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение Mackerras, C. (1990). *The Uyghur*. In Sinor, D. (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (pp. 317-342). Cambridge: Cambridge University Press; C. Mackerras (2000). Uyghur-Tang relations, 744–840. *Central Asian Survey*, 19 (2), 223-234; D. Rogers (2007). The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia. *Asian Perspectives*, 46 (2), 249-274; D. Rogers (2011). Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis. *Journal of Archaeological Research*, 20, 205-256; Rogers, D. (2018). Strategies of Empire Expansion. In Dürinc, B. S., and Stek, T. D. (eds.), *The Archaeology of Imperial Landscapes: A Comparative Study of Empires in the Ancient Near East and Mediterranean World* (pp. 301-323). Cambridge: Cambridge University Press; D. Sinor (1990). The Establishment and Dissolution of the Türk Empire. In Sinor, D. (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (pp. 285-316). Cambridge University Press; Golden, P. B. (1982). Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 37-76; Golden, P. B. (2001). *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turks Eurasia*. Bloomington: Indiana University, Department of Central Eurasian Studies; Khazanov, A. M. (1981). The Early State Amongst the Eurasian nomads. In Cla-essen, H. J. M., and Skalnik, P. (eds.), *The Study of the State* (pp. 156-173). The Hague, etc.: Mouton.

bürokrasi, büyüme amaçlayan bir ekonomik sistem yapısı geleneksel devlet oluşum kriterleridir (Webb, 1975, s. 175-182). Oysaki kabul gören bu kriterler Orta Asya’da yaşayan halklar için geçerli değildir. Dolayısıyla günümüzde yapılan, Orta Asya’daki Türk göçebe hayatındaki devletleşme ve siyasî gelişiminin sınırları konularındaki tartışmalar, onların göçebe yönetim sistemlerini, karmaşıklık düzeylerini ve tipolojilerini değerlendirmek için belirli kriterler tanımlama gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Zira araştırmacılar bu bölgede var olan göçebe imparatorlukları genellikle, tarımsal uygarlıkların sınırındaki bozkır bölgesinde konuşlanan, bölgesel olarak genişlemeyi hedef olarak belirleyen, bu yüzden güçlü devlet yapısı ve yönetim sergilemeye çalışan askerî birlikler olarak tanımlamaktadırlar (Rogers, 2011).

2. Göçebe Toplumlarında Yönetimde Güç nedir ve Nasıl Ortaya Çıkar?

Güç nedir ve nasıl ortaya çıkar? Devlet yönetiminde güç elde etmenin yöntemleri konusunda tarihçiler, siyaset bilimciler, antropologlar ve sosyologlar sık sık tartışmışlardır. Araştırmacıların bu konu üzerindeki genel kanıları; bir topluluğun, halkın ya da devlet statüsündeki bir oluşumun başında olan bir lider tek bir kanaldan beslenmez ve güç elde etmenin, güç ilişkilerinin kurulmasının çok sayıda faktöre bağlılığı söz konusudur. İktidar sosyolojisi teorisyenlerinden Thomas Mann’a göre, iktidara yol açan temel güçler ekonomi, politika, savaş ve ideolojidir (Mann, 1987). Alanda önemli isimlerden bir olan Timothy Earle ise güç kazanımının üç ana kaynağını, ekonomik temel, askerî güç ve ideoloji olarak belirlemektedir (Earle, 1997). Devletin kökenindeki güç oluşum modellerinden biri de ticaret modelidir. Temel önermesi, prestij mallarının halklar arasında yeniden dağıtımını takip eden dış ticaret alışverişinin klan topluluklarında ve ilk devletlerde önemli bir güç bileşeni olduğudur (Ekholm and Friedman, 1979). Dolayısıyla yönetimde güç oluşumu adına farklı birçok bileşen tespit edilebilir. Ama özellikle yöneticilerin idari görevleri arasında, “*sermaye kaynakları üzerindeki denetim, iç piyasada ki ve dış alım satımdaki kontrol ya da ticaret el sanatları endüstrisi üzerindeki denetim, siyasal ideoloji, savaş vb.*” gibi durumları sıralayabiliriz. Sıralanan tüm bu durumlarda, zaman içinde toplumsal bakımdan yararlı farklı işlevlerin kamulaştırıldığını görüyoruz. Böylece yöneticiler ve çevreleri, toplumun yönetim sisteminde işgal ettiği yer ve kaynakların, dış gelirlerin ve ihtiyaç fazlası olan artı ürünün dağıtımında bilgi ve kilit faktörlere sahip olması sayesinde, yeteneklerini ve statülerini yalnızca toplumun ihtiyaçları doğrultusunda değil, aynı zamanda kendi ihtiyaçları ve çıkarları doğrultusunda da kullanarak tam bir güç odağı haline gelirler (Kradin, 2001, s. 99-100). Göçebe imparatorluklarda güç dengelerinden ve nasıl tesis edildiğinden bahsederken yerleşik toplumlardaki süreci dikkate alarak değerlendirme yapmamak ve göçebe toplumların yerleşik

yaşam şekline sahip olan topluluklara kıyasla geçirdiği evrimi de hesaba katmak gerekir. Çünkü yerleşik toplumdaki güç temelleri; toplumun idaresine, kaynakların hâkimiyetine, üretimin kontrolüne ve tüketim için dağıtım mekanizması oluşturmaya endekslidir. Fakat bozkır toplumunda bu unsurlar stabilize bir güç temeli sağlamamaktadır. Göçebe kültürlerdeki yaşam şekli, ürünlerin stoklanmasına imkân vermediği gibi bu kültür aynı zamanda dağınık bir yaşam tarzını da gerektirmiştir. Çünkü toplu yaşam tarzı, büyük sürülerin tek bir yerde toplanmasıyla otların çişenmesine ve bulaşıcı hastalık tehlikesine neden oluyordu. Ayrıca hayvanlardan her anlamda iyi verim alınabilmesi meraların da verimliliğine bağlıydı ve canlı hayvan sonsuza kadar para olarak biriktirilemezdi. Çiftlik hayvanlarının üremesi adına devamlı bir kaygı bulunmaktaydı ve kar fırtınası, kuraklık ve bulaşıcı hastalık sebebiyle tüm sürüler yok olabilirdi. Birçok farklı sebepten dolayı kitlesel göçler de yaşanmaktaydı (Vasyutin, 2003, s. 52). Yani bütün bu unsurlar göçebe imparatorluklardaki güç dengelerinden bahsederken yerleşik düzen kriterleri ile düşülmemesi gerektiğine birer örnektir. Göçebe yaşam şeklinde tüm ekonomik faaliyetler aile ve soy grupları içinde yürütülürdü. Birkaç istisnai durumlarda kabile iş birliğine ihtiyaç duyulurdu (Tolybekov, 1971, s. 141; Krader, 1963, s. 21). Çobanların çoğunluğu ekonomik olarak bağımsız ve kişisel olarak özgürdü. Bu yüzden de kabile liderleri onlar üzerinde bir güç gösterisinde bulunamazlardı.

Orta Asya’da bulunan göçebe imparatorluklar, askerî-hiyerarşik ilkeye göre örgütlenmiş, oldukça geniş bir alanı işgal eden bir yapıyla karşımıza çıkmaktadır. Kuralların oldukça net olduğu ve özellikle dış ilişkiler noktasında soygun, savaş-tazminat, hediye, ticaret ve haraç altına alma gibi şekillerle çevresindeki komşularına yakınlık kurdukları anlaşılmaktadır. Orta Asya bozkır göçebe imparatorluklarının boylar birliği ve soy bağlarıyla teşkilatlanmış çok aşamalı hiyerarşik bir karakterinin olduğunu bilinmektedir. Ama özellikle idari teşkilatlanma yapısında düalistik (kanatlara) veya triadik (kanatlara ve merkeze) bölündüğü anlaşılmaktadır. Aynı zaman da imparatorluk merkezinin toplumsal örgütlenmesi askerî-hiyerarşik yapı ile düzenlenmiştir (Bacon, 1958). Devletin herkesin malı sayılması ve ortak yönetim sistemi (kurultay) yine bu coğrafya da yaşayan Türk göçebe devlet yönetiminde sıklıkla karşımıza çıkan bir özelliktir (Kradin, 2001, s. 92-95). Fakat göçebe imparatorlukları da kendi içlerinde ayırmak gerekir. Bu anlamda tarihlerinde göçebe unsurun olduğu tarım-hayvancılık karışımı bir ekonomik sistem oluşturmuş olan “Selçuklu Devleti, Osmanlı İmparatorluğu, Arap halifeliği, Volga Bulgaristan’ını, bu imparatorluklardan daha küçük olan yarı-emperyal göçebe devlet oluşumu olan “Avrupa Hunları, Macarlar, Avarlar, Kara-Kitanlar, Tatar Hanlıkları”ndan ayırmak gerekir (Vasyutin, 2010).

3. Orta Asya'daki Türk Göçebe İmparatorlukların Ortaya Çıkış ve Gelişim Süreçleri

İkinci bölümde göçebe imparatorluk tanımına değinerek, oluşturdukları güç dengelerinin kriterlerinden bahsetmeye çalıştık, peki Orta Asya Türk göçebe imparatorluklarının kurulmasını sağlayan nedenler nelerdi? Ve bu imparatorluk karakteri taşıyan bu oluşumlar bir devlet statüsünde bir içeriğe sahip miydi? Aslında bu sorular çoban kültüründeki göçebelerin siyasî antropolojisinin anahtar sorularıdır. İlk soruya ilişkin verilen cevapların hepsini topladığımızda karşımıza bu oluşum nedenlerini açıklayan iki farklı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. İlk olarak göçebeliliğin doğal çevreye ve komşu tarımsal-kentsel topluluklara bağlı olduğu görüşü ki; bu görüş, en ağır basan nazariyeler arasındadır (Lattimore, 1940; Jagchid and Symons, 1989; Skalnik, 2009; Sneat, 2009; Barfield, 1981; Vasyutin, 2015c.). Bu kısımda en önemli noktalardan biri, göçebelerin tarım ve el sanatları ürünlerine ihtiyaçlarının olması ve bu eksiklerini giderebilmek için de yerleşik yaşam kültüründe siyasî oluşumunu sağlamış komşularıyla ilişki içerisinde olma zorundalıklarıdır. Ve bu ilişki ya takas mantığında yapılan ticaret yoluyla ya da saldırılarla gerçekleşecekti. Özellikle çiftçilerin ticarete bakış açılarının darlığı her zaman bu anlamda temas kurulamamasına neden oluyordu. Bu sebepten ötürü göçebeler üst kabile örgütlenmesine ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak bu, göçebe devletin kökenine dair difüzyonist bir açıklama değildir. Göçebeler devleti daha medeni komşularından almamış, kendi özgün siyasî sistemlerini kurmuşlardır. Bu sistemin amacı, karmaşık kültüre sahip topluluklara ve yerleşik komşularına etkili bir şekilde uyum sağlamaktır (Kradin, 2001, s. 100-101). Orta Asya göçebe imparatorlukların oluşum ve gelişim aşamaları adına en iyi kavramlardan biri Thomas Barfield'dan gelmektedir. Ona göre, göçebe imparatorlukların gelişim ve çöküş süreçleri, Çin'deki benzer olayların süreçleri ile aynılık göstermektedir. Göçebeler çoğunlukla Çin odaklı güney komşularını doğrudan fethini hedeflememişlerdir. Onları uzaktan sömürerek yıpratmayı tercih etmişlerdir. Bu yıpratma politikası zamanla Çin'deki merkezi gücün çöküşüne sebep olmuş ve bir krize yol açmıştır. Bu süreçten sonra Mançurya halkı dış baskıdan kurtulmuş ve kendi devlet oluşumlarını kurmuş ve güneydeki tarım bölgelerini fethetmiştir. (Barfield, 1989). Fetihlerde özellikle Kitanlar ve Mançuryalılar başarılı olmuşlardır. İç asayişin sağlanamadığı, iç isyanların engellenemediği dönemlerde hanedanlar kendi sorunlarıyla daha fazla meşgul oldukları için yabancı ilerleyişinin farkında olmamışlar ve göçebelerin birleşmesine izin vermek zorunda kalmışlardır. Barfield'a göre Çin, Orta Asya ve Uzak Doğu halkları arasındaki siyasî bağların bu döngüsel yapısı, iki bin yıllık bir süre içinde üç kez tekrarlanmıştı: Hsiung-nu'dan Rouran'a, Türklerden Yuan hanedanının

ölümüne ve Ming'den bu döngüsel evrimi kesintiye uğratan 1911 devrimine kadar (Barfield, 2000).

Orta Asya'daki Türk göçebe ekonomisinin sınırlı doğasına dayanarak, bozkır imparatorluklarının kökeni hakkındaki görüşlere onların tarımla tanıştığı bilgisini de eklemek gerekmektedir (Di Cosmo, 1999). Göçebe imparatorlukların hepsi olmasa da birçoğu (Asya Hunları, Uygurlar, Kitanlar/Hıtaylar, Moğollar) yerleşik hayata geçme ve ek bir iç kaynak olarak tarıma teşvik etme doğrultusunda çalışmalar yapmışlardır. Bununla birlikte, tüm göçebe imparatorluklar Çin'e yönelmiş ve bazen onlarla ticaret yapmışlardır. Tarımın sadece yağışın 400 mm'den az olmadığı veya nehir ağlarının bulunduğu yerlerde etkili olduğu düşünüldüğünde; örneğin, Moğol bozkırında tarımın gelişme göstermesi meselesi biraz abartılmıştır gibi gözüküyor. Çünkü Moğolistan'ın büyük bir kısmı bu koşullara uymamaktadır (Murzaev, 1952). Ayrıca bu toprakların sadece %2,5'i tarıma elverişlidir (Yunatov, 1946). Zira Moğolistan'da tarımsal köy inşası, boylar federasyonunun imparatorluk oluşumundan daha sonraki bir sosyal olgudur (Vasyutin, 2015b). Esasında hem Barfield hem de Di Cosmo'nun önermeleri birbirini kavramsal açıdan tamamlamaktadır. Barfield, Çin hanedanlarının büyümesi ve gerileyişi ile Asya Hunları'ndan Uygurlara kadar göçebelerin bu imparatorluklarla belirli özel dönemlerde aynı giden bir kronolojik paralelliğine dikkat çekmiştir. Örneğin, Han hanedanının ve Asya Hunları'nın yönetimdeki güç dengelerini tam olarak ne zaman sağladıkları konusu tartışılabilir. Fakat Çin hanedanlarının demografik döngüsünün bir çizelgesi bozkır imparatorluklarının yaşam çizelgeleriyle karşılaştırıldığında büyük oranda bir örtüşme bulunmaktadır (Korotayev, Malkov and Khalturina 2006).

Elbette bu modelleme tüm Orta Asya Türk göçebeleri ve Moğollar için aynılık göstermeyebilir. Mesela Moğol tarihinde Cengiz Han İmparatorluğu'nun kuruluşu Çin hanedanlıklarının devlet sisteminin yükseliş döneminden ziyade kriz yıllarına denk gelmektedir. Cengiz Han 1206'da önce tüm Moğolları birleştirmiş ve Çin hanedanına karşı savaş açmıştır. Hatta bu durumda Di Cosmo'nun Asya Hunları için geliştirdiği bozkır imparatorluğu köken anlayışı, Orta Çağ Moğolları tarihinin yorumlanması için daha sezgiseldir (Louis, 2000; Di Cosmo, 1999).

Bozkırda yaşayan Türk halklarının imparatorluk karakterine ulaşmaları aslında göçebeler topluluğu içindeki ortaya çıkan yapısal bir krizdir. Eski Çağ tarihinin anonim anlatıcılarının da aktardığı gibi bu yaşanan krizler bu topluluğu merkezileşme ve imparatorluk noktasına getirmiştir. Bu anlatıcılar *"Yıldızlı gökyüzü kendi üzerine dönüyordu. Birçok insan kargaşa içindeydi. Dinlenmek için yataklarına girmiyorlar, birbirleriyle savaşıyorlardı. Toprak dönüyor*

ve dönüyordu, tüm ulus kargaşa içindeydi. Dinlenmek için yorganlarına uzanmadılar; birbirlerine saldırdılar.” (Rachewiltz, 2004). tespitleriyle aslında krizin üstesinden gelmenin ilk adımının, bozkır topluluklarının askerî-hiyerarşik yapı kurarak militanlaşmaya gittiklerini göstermiştir. Askerleşme, karizmatik liderin ortaya çıkışı ve hükümdarlara atfedilen kutsallık bu durumu paralelinde desteklemiştir. Tüm bunlar gücün hükümdarın elinde toplanmasıyla sonuçlanır ve ardından gelen yayılmacı politika ile büyük gelirlerin elde edilmesi devletin kurulmasına ve imparatorluk aşamasına gelmesini sağlar. Göçebelerin tarım ve el sanatları ürünlerine ihtiyaçlarının olduğunu çalışmanın önceki bölümünde değinilmişti. Bu ürünler Güney’de, Çin Seddi’nin arkasındaydı ve bu durum Türk göçebelerini etnik ve siyasî seferberliğe itti. Bu süreç aynı zamanda göçebe liderlerin kişisel iktidarı hedeflemelerine ve ayrıca kabileleri imparatorluk konfederasyonunda birleştirmeye teşvik etti. Ekonomik uygunluk, kişisel iddialar, teşkilatlanma kabiliyeti ve şans faktörü imparatorlukların bu coğrafyada ortaya çıkmasına da zemin hazırladı. Ama unutulmamalıdır ki; göçebe imparatorluklar, imparatorluk konfederasyonları şeklinde örgütlenmişlerdir (Barfield, 1981). Konfederasyonlar dışarıdan otokratik ve imparatorluk benzeri görünse de ilk dönemlerde içeride kabile sistemi halen bulunmaktaydı. Bu siyasî yapının, yerleşik toplumlardaki devlet oluşumu ve sistemi kriterlerine göre değerlendirme yapılması elbette araştırmacıları hataya düşürebilir. Fakat burada rahatlıkla bu yönetim yapısının ilkel olmadığı söylenebilir (Golden, 1992). Bu kısımda uygarlık olarak adlandırdığı karmaşık toplumların, bürokratik yönetim örgütlenmesi olmadan da ortaya çıkabildiğini hatırlatmak gerekir. Antik Çağ tarihi uzmanlarının araştırmaları, Yunan ve Roma politikalarının da devlet olarak değerlendirilemeyeceğini anlatmaktadır (Berent, 2000). Hatta oldukça geç bir dönem olan Helenistik devletler çağında ve Roma İmparatorluk tarihi döneminde kendilerine has bir bürokrasi anlayışının ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Staerman, 1989).

4. Orta Asya’daki Türk Göçebelerinin Siyasî Sistemlerini Nasıl Tanımlamalıyız?

Birçok araştırmacı Orta Asya’daki Türk göçebelerin erken devlet anlayışına iyi uyum sağladığını düşünmektedir (Kürsat-Ahlers, 1994; Khazanov, 1984; Biran, 2015; Bondarenko, 2001). Birleşilen ortak görüş üç tür erken devlet tanımına bizi götürmüştür. Bunlar; inchoate (henüz gelişmemiş/ilkel), tipik ve geçiş dönemidir (Claessen and Skalnik, 1978). Bazı araştırmacılar, göçebeler tarafından kurulan devletleri “*eğilimsel*” devletler olarak tanımlamışlardır. Hatta evrimsel ve yapısal açıdan eğilimsel devletleri, az önce erken devlet tanımında bahsedilen “*erken dönem inchoate devletlere*” çok benzetmişlerdir (Khazanov, 1984).

Öyleyse erken dönem devleti tanımı içerisinde ne barındırmaktadır? Bu sorunun cevabı bu bölümde değinilen konunun içeriğini doldurmak için önem taşıyan bir cevaptır.

Inchoate (henüz gelişmemiş/ilkel) yapıların özelliklerinde; baskın akrabalık ilişkileri mühim bir yer tutar. Görevliler, kendileri tarafından toplanan vergileri/haraçları toplarlar ve istedikleri gibi dağıtırlar. Meşru bir yasallaşma süreci yoktur. Ayrıca özel yargı organları bulunmamaktadır. Haraç, yeniden dağıtım ve talepler kesin olarak belirtilmemiştir ve tam zamanlı uzman bir ekip oluşturulmamıştır (Kradin, 2001). Eğer devlet temel kriteri olan tam zamanlı uzmanlardan yoksunsa, devlet oluşumdan burada bahsetmek mümkün değildir. Bondarenko ve Korotayev, kültürler arası analiz yaptıktan sonra, yalnızca tipik erken devlet olarak adlandırılan devlet örgütlenmesinin özelliklerinin; tam zamanlı uzman görevliler, yargı mekanizması, yazılı kanunlar vb. gibi unsurlarla ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Dolayısıyla gerçek devlet tanımının yapılabilmesinin bu değişim aşamasından itibaren olabileceğini söylemişlerdir (Claessen ve Skalnik, 1993; Bondarenko and Korotayev, 2003). Peter Skalnik, Henri J. M. Claessen'in "*Erken Devlet*" kitabının ikinci cildinde Skalnik (Skalnik, 2004). şeflik ve erken devlet arasındaki farklar sorusuna değinmiştir. Özellikle "*şeflik*" ve "*erken devlet*" kavramlarının istikrarsız yapısından söz etmiş ve her an çökmeye hazır siyasî sistemler olarak gördüğünü ifade etmiştir (Claessen and Skalnik, 1981). Nitekim Claessen'in şefliklere atfettiği, Fried'in muhtemelen kabile, Claessen'in ise erken dönem devlet olarak adlandıracağı şey şeflikler olarak yorumlanmıştır (Timothy, 2001; Timothy, 2003). Esasında şeflikler, küçük ölçekli politik birimler ile büyük ölçekli bürokratik devletler arasındaki evrimsel boşluğu tamamlayan, sayısı birkaç binden on bine kadar değişebilen miktarda bir nüfusu organize eden, kurumsallaşmış bir yönetime ve toplumsal tabakalaşmaya sahip birer politik birimdir (Timothy, 2003). Türk göçebe çobanlar kabileler halinde yaşamak ve birlikte hareket etmek zorundalıkları belki de böyle bir oluşumun varlığına sebeptir. Çünkü toplulukların hep birlikte ve aynı zaman dilimi içerisinde bir bölgeden başka bir bölgeye gitme zorundalıklarına sayıca fazla olan hayvan sürüleri de eklendiğinde ortaya maharet gerektiren bir göç organizasyonu konusu çıkmaktadır. Dolayısıyla Türk göçebe çobanlar her zaman birlikte ortak bir karar mekanizması oluşturmuşlardır ve bu karar organının iyi iş çıkarabilmesi genellikle güçlü reislerin topluma liderlik etmesiyle gerçekleşebilmiştir. Yerleşik yaşam şekline sahip toplulukların ilk dönemlerde güçlü bir şeflik mekanizmasına ihtiyaç duymadıkları anlaşılmaktadır. Her kişi barındığı eve/yere ve üretim yaptığı tarlasına dış kaynaklı bir saldırı gerçekleşmediği müddetçe bulunduğu coğrafyada yaşamını sürdürebilir. Fakat devamlı savunma da olan ve hareket halinde yaşayan göçebe çobanlar var oldukları ilk dönemlerden itibaren güçlü liderlere her zaman

ihtiyaç duymuşlardır (Timothy, 2003). Çoban göçebe kültüründe liderler; göç işlerini düzene koyarak, ne zaman hangi güzergah üzerinden göç edileceğini ve nereye konuşlanacağını belirleyerek, diğer kabilelerle olan ilişkileri gözeterek, kabilenin savunmasını yaparak ve gerektiğinde karşı saldırıları organize ederek, yağma akınlarını ve süreklilik avlarını planlayarak bu grubu yönetmektedirler. Elbette burada en önemli husus, bütün bu işleri yapacak güçlü ve liyakatli bir şef ve onun buyruklarını eksiksiz yerine getiren kişilerin var olmasıdır. Bu nedenle göçebe çoban yaşamı her zaman güçlü ve adaletli bir liderlik mekanizmasına ihtiyaç duymuştur. Aksi takdirde toplum yapısında bölünmeler olabilir ve kabile üyelerinin göçebe çobanlığı terk etmek zorunda kalacağı durumlar ortaya çıkabilirdi. Ayrıca diğer kabilelere hizmet eden vassal statüsüne de düşebilirlerdi. Bunun bilincinde olan kabile üyeleri liyakatli olduğu sürece şeflerine itaat etmekte ve onun buyruklarını yerine getirmede tereddüt yaşamamaktadır. Topluluk içerisinde bir lidere duyulan ihtiyacın yüksekliği, öne çıkan liderin konumunu da aynı ölçüde sağlamlaştıracaktır. Bu nedenle göçebe çoban liderlerin otoritesi diğer toplumlarda görülen şeflik yapılanmalarına kıyasla çok daha güçlüdür (Kırlı, 2019). Bu yüzden çoban göçebeliği süper kompleks şeflikler olarak nitelendirilebilir (Trepavlov, 1995). Dolayısıyla, Avrasya Türk bozkır imparatorluklarının yöneticilerinin gücü büyük ölçüde dış kaynaklara dayanıyordu (Fletcher, 1986). Bu sebeple imparatorluk yönetim kademesi ekonomik düzeni; imparatorluk içindeki göçebe hayvan yetiştiricilerini vergilendirerek değil, bozkırın dışından gelen kaynaklardan yararlanarak finanse etme ilkesi üzerine oluşturmuşlardır. Bu “*dış yardımı*” zorla ya da barışçıl yollarla almak ve ekonomik düzeni bu şekilde sağlamak imparatorluk hükümetinin birincil yükümlülüğüdür (Barfield, 1981). Orta Asya Türk bozkır imparatorluklarında genellikle yönetim kadrosunu ve halklarını birbirine bağlayan bir başka unsurda “*hediye*” anlayışıydı (Çandarlıoğlu, 1995). Hatta zamanla bir hediye ekonomisi noktasına gelen bu uygulama hükümdarların, silah arkadaşlarına ve kabile liderlerine hediye dağıtarak “*cömert lider*” portresi çizdiğini ve böylelikle de potansiyel etkisini ve prestijini güçlendirdiği anlaşılmaktadır. (Taneri, 1981; Çandarlıoğlu, 1977). Hediye alan kabile lideri bir yandan kişisel iştahlarını tatmin ederken, diğer yandan da kabile üyelerine hediye dağıtarak ya da törensel ziyafetler düzenleyerek kabile içi statülerini güçlendirebiliyorlardı. Ayrıca, kabile lideri baştaki yöneticiden hediye alarak bir nevi hükümdarın ilahi ve doğaüstü olan gücünün bir kısmını da kendine alırdı. Bu durum kendisinin daha prestij sahibi olmasına ve yönettiği topluluk üzerinde daha iyi bir yönetim sergilemesine de yardımcı olurdu (Vladimirtsov, 1995). Zira ekonomik antropoloji alanında yapılan çalışmalar (Pant and Alberti, 1997; Nash, 1965; Küçükkalay, 2010; Herskovits, 1952; Hann and Hart, 2011; Firth, 1972; Plattner, 1989).

sanayileşme öncesi toplumlarda hediye alışverişinin bireyler arasındaki ilişkilerin kurulmasında evrensel bir araç olduğunu göstermiştir. Bu alan araştırmacıları bunun nedeninin antropomorfizm, yani ilkel insanın bilincine içkin olan dış dünyanın öznelleştirilmesi olarak yorumluyorlar. Onlara göre hediye, bir yandan hediye verenin ruhunun bir kısmını (şansını, sihir yeteneklerini vs.) bir şeyle birlikte aktaran, diğer yandan da hediye almanın karşılıksız kalması durumunda ilk hediye sahibine zarar verebilecek sihirli bir güç görüyordu (Mauss, 1925/1990; Carrier, 2005; Chibnik, 2011, s. 135). Aslında bir alışveriş niteliğinde olan bu hediyeler hem yatay düzeyde hem de hiyerarşik düzen içinde psikolojik bir bağımlılık ve prestij artırma ilişkisine zamanla dönmekte bu durumda yeni kaynaklar ve hediye veren kişiye/kişilere hakimiyet alanı genişletme imkanını vermekteydi. Böylece, kamusal statünün yükselmesi prestij ekonomisi mekanizmaları aracılığıyla, bir yandan birikmiş servetin gösterişli bir şekilde dağıtıldığı ya da yok edildiği kitlesel şenliklerin düzenlenmesi yoluyla, diğer yandan da mübadele bağlantılarının geliştirilmesi ve karşılıksız hediye veremeyen bağımlı kişiler ve borçlular ağının oluşturulması yoluyla gerçekleşmiştir (TÜSİAD, 2005; Nizamülmülk, 1987; Eken ve Tuzcuoğlu, 2005, s. 120-121). Hediye alışverişi ve hediyelerin elden ele dolaşması farklı anlatı anıtlarında iyi bir şekilde yansıtılmıştır. Çin kroniklerinden T'ang hanedanı dönemine ait anlatılarda, Hun, Göktürk ve Uygur kağanlarının Çin imparatorlarının verdikleri hediyelerini halka adaletli bir şekilde dağıtması için kabile reislerine verdikleri söylenmektedir. Elbette burada adaletli dağıtım meselesi dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Fakat bu şekilde hem kendilerini hem de bir alt yönetimde önemli bir yerde duran kabile şeflerinin prestijini artırmışlar ve böylece hakimiyet kurma konusunda da daha rahat edebilecekleri bir platform oluşturmuşlardır. Aynı zamanda bu anlatılar, askerî ganimetlerini de yine aynı mantık çerçevesinde ordularına dağıttıklarından bahseder (Bichurin, 1950a; Manghol-un Niuça Tobça'an, 1986). Ahmet Temir tercüme ettiği "*Moğolların Gizli Tarihi Kitabı*"nda, Temuçin ve Camuha arasındaki kardeşlik yemini sırasında hediye alışverişi yapıldığını bildirir. Aynı kaynak, han ve nökorler² arasındaki sözlü yeminleri de sunar; buna göre, nökorler mal edinmek için lidere yemin ederken, o da karşılık olarak hediyeleri cömertçe ve adil bir şekilde tahsis edeceğine söz verir. Kaynakta Cengiz Han tipik bir yeniden dağıtıcı olarak tanımlanmıştır (Manghol-un Niuça Tobça, 1986). Fakat oğulları için; *Çocukları ve çocuklarının çocukları cömertlikte büyük babalarını geçtiler. Ugedei³ önceki tüm bozkır hanlarını gölgede bıraktı. Seferlerde ele geçirilen tüm ganimetler, bu malların özel envantere önceden eklenmesine bile*

² Nokor: Moğol yazı dilinde; nökor olarak geçmektedir. Bu söz "arkadaş, yoldaş, dost" manalarına gelmektedir. Aynı zamanda kelime "nöker" olarak Anadolu'da "hizmetçi" anlamına kullanılmaktadır.

³ Ugodai (veya Ogotai, Ugedei), Cengiz (Çinggis) Han'ın üçüncü oğlu olup, sonra onun yerine geçmiştir.

gerek kalmadan onun tarafından savaş arkadaşlarına asil bir şekilde dağıtıldı (Juvaini, 1997; Manghol-un Niuça Tobça'an, 1986, s. 53). denilmiştir. Hatta Ugedei'nin cömertliği efsanelere konu olmuştur (Juvaini, 1997). Ugedei'nin genellikle kış aylarında avlandığı, kalan aylarda ise yemekten sonra en sevdiği uğraşın tebaaya ve yoksullara hediye dağıtmak olduğu aktarılanlardandır. Özellikle bu anlatılarda yine adalet konusu ile ilgili olarak; *“torbanın tüm prensler, emirler ve savaşçılar arasında adil bir şekilde paylaştırıldığı ve kimsenin hak ettiği paydan mahrum bırakılmadığı”* na dikkat çekilmiştir. Bu anlayışı gerçekleştiren arka plandaki düşünce oldukça önemlidir. Ugedei *“Toprak ile gömülü hazine arasında hiçbir fark yoktur, her ikisi de boşa gitmekte aynıdır. Ahir zaman geldiğinde, zenginlikler işe yaramayacağından ve öteki dünyadan geri dönmek imkânsız olduğundan, zenginliklerimizi kalplerde tutacağız ve elimizde bulunan ve alınacak olan tüm zenginlikleri, iyi adımızı duyurmak için tebaaya ve yoksullara vereceğiz.”* diyerek aslında adalet imgesi ile imparatorluk hakimiyetini nasıl sağladığını ve imparatorluğun hangi karakterde olduğunu da ortaya çıkarmıştır (Juvaini, 1997, s. 207). Bu anlatılarda Bozkır Türk göçebelerinin başarısının birçok açıdan sunulan hediyelere doğrudan bir bağlantı içinde olduğu bildirilmiştir. Hediyeler aracılığıyla statüsünü koruyan ve artıran han/hanlar bunları silah arkadaşlarına ve kabile reislerine vererek cömert bir hükümdar olarak siyasî nüfuzunu ve prestijini artırmışlardır. Hediye alan kabile şefleri, bir yandan kişisel çıkarlarını tatmin ederken, diğer yandan da hediyelerin kabile üyeleri arasında dağıtılması ya da törensel festivallerin düzenlenmesi yoluyla kabile içi yönetim güçlerini yükseltebilmişlerdir. Göçebe toplumların yöneticilerinin iktidar kurumsallaşması, toplum ile Gök (Tengri) arasında kutsal aracılık işlevlerini yerine getirmeleri ve öteki dünyevi güçlerin himayesini ve lütfunu sağlamaları yoluyla gerçekleşiyordu. Göçebelerin dini fikirlerine uygun olarak, bozkır toplumunun hükümdarı (Şan-yü, Kağan, Han) bir yönetim merkezini kişileştirirdi ve ilahi yetenekleri sayesinde topluma refah ve istikrar sağlayacak törenleri yönetirdi. Bu işlevler bir hükümdar için büyük önem taşıyordu, çünkü kutsal hükümdarın sihirli yeteneklerine olan inanç arkaik ve geleneksel toplulukların ideolojik sisteminin temel unsurlarından biriydi (Frazer, 1890). Henry J. M. Claessen'in erken devlet üzerine yaptığı karşılaştırmalı-tarihsel çalışmada, Orta Asya Türk imparatorluklarında hükümdarın benzer ideolojik görevler içerisinde olduğunu göstermiştir. Henry J. M. Claessen 21 erken devlet üzerine yaptığı karşılaştırmalı-tarihsel çalışma, 19 vakanın 18'inde hükümdarın doğaüstü bir statüye sahip olduğunu; 19 vakanın 17'sinde tanrılarla soy bağı olduğunu; 16 vakanın 14'ünde insanlar dünyası ile tanrılar dünyası arasında bir arabulucu rolü üstlendiğini ve 18 vakanın 5'inde erken devlet hükümdarının yüce rahip statüsüne sahip olduğunu göstermektedir (Claessen and Skalnik, 1978; Kradin, 2015).

Bu fikirlere göre, sosyal refahının hükümdarın yukarıda bahsedilen yeteneklerine, karizmasına ve diğer doğaüstü güçlerin yanında bir iyilik sağlama yeteneğine bağlı olduğu düşünülüyordu. Bu, farklı dönemlerdeki göçebe yönetimlerin tarihinden örneklerle, kağanın olduğu yerde ve yaşadığı alanda; insanlar arasında hastalık, sığır kaybı, buzla kaplı zemin, sıkıntı yoktu (Lubsan, 1973). Fakat aksi bir durumda yani; bir hükümdarın kutsal görevlerini yerine getirmemesi ya da bozkırda kitlesel sel, salgın hastalık ve sığırların hastalıklardan telef olması, bozkır yönetiminin şanssız lideri değiştirilebilir, hatta öldürülebilirdi.

Değinilmesi gereken önemli başka bir meselede Orta Asya Türk göçbelerinin siyasi teşkilatlanma ve devlet oluşumu sırasında farklı güç faktörlerinin dengesinde hiçbir zaman uçurum olmadığıdır. Orta Asya'daki Türklerin yaşamı her zaman gerçek kaygılar ve tehlikelerle doluydu ve bunların üstesinden gelinmesi için baştaki kağanın her zaman aktif katılımı gerekiyordu. Orta Asya'daki kağanlar imparatorluklarını tesis ederken Mısır Firavunları ya da Çin imparatorları gibi halkına uzaktan bakan bir anlayış sergilememişler ve birlikte hareket etme üzerine yönetimi inşa etmişlerdir. Kağan, kendi milletlerini yiyip yutan hükümdarların aksine, idare ettiği insanların yiyeceğini sağlamakla yükümlü olan kişiydi. Kağan başka milletlerden farklı olarak kendi insanını beslemekte, giydirmekte ve harçlığını vermekteydi. Onun bütün hizmetleri kendi insanı içindi. O toplum için görev yapmaktaydı (Durmuş, 2007, s. 27). Dolayısıyla bozkır imparatorluğunun birliğini korumak için sadece Mısır'daki Çin'deki gibi ilahi statü yetersizdi. Göçebe toplumun hükümdarı, göçbeleri savaş alanında başarıya götürecek ve ardından savaş arkadaşlarına yerleşik halkın zenginliğini sağlayacak gerçek askerî lider yeteneklerine veya organizatör yeteneklerine sahip olmalıydı. Bu yetenekli kağanlardan biri, tarihte cesur ve savaşçı kişiliğiyle tanınan Köl Tigin'dir. Onun cesur, savaşçı, savaşta çok yetenekli, saldırdığı zaman engel tanımayan biri olduğu yazılıdır. Askerlik yeteneği bakımından 714'te ölen Toña Tigin'e benzetilmiştir. Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla katıldığı savaşların çoğunda ön saflarda savaşmıştır. 706'da yapılan Mingsha Dağı savaşında Köl Tigin'in yaptığı saldırı uzun süre belleklerden silinmemiştir. Köl Tigin, Gök Türk ordusunun ve devletinin sıkıntı zamanlarında her zaman kurtarıcı rolünde olmuş ve devleti-orduyu zorluk zamanında yalnız bırakmamıştır. Bu duruma en iyi örneklerden biri; 710-11 Türgiş Seferi ve 716 ayaklanmaları verilebilir (Erkoç, 2006, s. 206).

Unutulmamalıdır ki bir yöneticiyi tüm önemli kararları tek başına alan bir otokrat olarak görmek hatalı bir bakış açısı oluşturabilir. Liderin gücü, farklı iç taraflar ve büyük sosyal grupların, bu gücün kendileri için avantajlı olduğuna inandıkları sürece devam eder. Türk runik metinlerinde kağanların bodunlarına ne gibi faydalar sağladığı sıklıkla yazılmıştır. Bilge Kağan,

“çıplak milleti giydirdiği ve doyurduğu” için sonsuza kadar hatırlanır. Bodun uğruna, o ve kardeşi Köl Tigin “gündüzleri boş durmadılar ve geceleri uyumadılar”. Tonyukuk ise, kağanın yaptıklarını hatırlatarak, “milletin bir kağanı hiçbir şeye yaramıyorsa, bu insanlar için bir kederdi” diyerek Orta Asya Türk devlet sistemindeki yönetici profilini çizer (Ercilasun, 2016; Ercilasun, 2018; Ergin, 2002). Orta Asya Türk imparatorlukları merkezi yönetim uygulamasında bu politikadan hoşnut olmayan kabile liderlerine de bazı seçenekler sunulduğunu görüyoruz. Sunulan seçeneklerin başlıcaları sıralarsak; güneye yani Çin’e gidebilecekleri/kaçabilecekleri, topluluğuyla beraber merkezden yani imparatorluk sınırlarından uzaklaşabilecekleri ya da merkezde kalıp isyan edebilecekleri -ki bu son seçenek olarak verilmiştir- yönündedir. Fakat burada kaçmak ya da merkezi terk etmek isteyen bir kabile liderinin -Avrasya bozkırı koridoru doğuda Amur taygası ve Mançurya’ya dayandığı için- batıya kaçmanın her zaman daha güvenli olduğuna inandığını da söylemek lazımdır. Burada bozkır binlerce kilometre boyunca uzanır ve herhangi bir cezalandırma seferinin masraflarını karşılamayacak kadar uzağa gidilebilir. Avrasya tarihindeki tüm zorunlu büyük göçlerin (II. yüzyıldan itibaren Avrupa’ya Hsiung-nu göçü ile başlayan; VI. yüzyılda Jou-jan’ın Macaristan’a çıkışı; XII. yüzyılda Kitanların Yeh-lu Ta-shih ile Doğu Türkistan’a gidişi; XVII. yüzyılda Oiratların Rusya’ya geçişi) bu yönde gerçekleşmesi tesadüf değildir. Tüm bunlar, neredeyse tüm göçebe imparatorluklarda liderlerin gücü kötüye kullanılmasına karşı mücadelenin evrensel yöntemleriydi (Kradin, 2007, s. 115; Kradin, 2010, s. 310-315). Dolayısıyla yukarıdaki verilen bilgiler ışığında, göçebe imparatorluğun kökeninin, güçlü klan bağlarına sahip kabile toplumundan, geleneksel soy ve klan ilişkileri sisteminin yerini kişisel hiyerarşik ilişkilerin alacağı askerî-hiyerarşik örgütlenmeye doğru niteliksel bir sıçrama olduğunu düşünmek yanlış olacaktır (Kradin, 2007, s. 115-116; Vasyutin, 2015a, s. 20-23). Özetle herhangi bir Türk bozkır imparatorluğu, yeni askerî-hiyerarşik ilişkilerle göçebelerin karmaşık klan-kabile soyağacı sisteminin yerini almak gibi bir isteği hiçbir zaman bulunmamıştır. Onun yerine askerî yapıyı güçlü tutarak ve güç dengesini bu şekilde de tamamlayarak kabilelerin ve/veya liderlerinin emperyal bir konfederasyonunu ortaya çıkarmak yönetim karakteri olmuştur (Kradin, 2007, s. 117).

Sonuç

Orta Asya Türklerinin erken dönem devlet ve imparatorluk yapılarının oluşumu ve zamanla işlevlerinde görülen değişim ve çeşitliliği açıklayan tek bir nedensel güç yoktur. Çok yönlü bakış açısı ile sürdürülebilir ekonomiler, çeşitli ticari bağlantılar ve siyasî güç dengesi kuran bu topluluklar sosyal uygulamaları ve merkezi imparatorluk otoritesi gibi geleneksel

olarak tanınan otorite kurumlarını aşan dağıtılmış bir güç kullanmışlardır. Orta Asya Türk bozkır yönetimleri hareketli göçebe yaşam tarzından üretilen otorite biçimlerine sahip oldukları için Çin ya da Güney Orta Asya kökenli olmayan, sadece bozkır bölgelerine özgü derin geleneklere dayanan bir siyasî teşkilatlanma gerçekleştirmişlerdir. Unutulmamalıdır ki, idari bozkır yönetimlerinin çoğunda örgütsel olarak uyumlu, askerî olarak etkili ve dağıtılmış bir bürokrasi hiyerarşi bulunmaktaydı. İdari merkezileşmenin derecesi değişkendir. Yönetimin kontrolünü genişletmek ve sağlamlaştırmak için çeşitli stratejiler kullanılmıştır. Aynı zamanda doğrudan ya da kapsamlı müdahale gerektirmeyen tekniklere ağırlık verilmiştir. Orta Asya'daki Türklerin yönetim anlayışı, genellikle kalıtsal bir hızlı teşkilatlanma biçimiyle formüle edilebilir. Fakat gerçekte otoritenin ve yönetimin nasıl inşa edildiği ve sürdürüldüğü konusunda önemli farklılıklar vardır. Bu tartışmaların yanı sıra pek çok özellik arasında, gücün inşası ve sürdürülmesi herhangi bir yönetimin varlığı için temeldir. Aslında Orta Asya yönetimleri, sosyal uygulamaları ve merkezi imparatorluk otoritesi gibi geleneksel olarak tanınan otorite kurumlarını aşan dağıtılmış gücü kullanmıştır. Bu bakış açısıyla birlikte, yerleşik toplumların varlığı ya da verimli tarım arazisinin çokluğu her zaman bir imparatorluğu ya da medeniyeti var etmediği gibi; Orta Asya Türk toplulukları için hareketlilik, yerel olmayan etkileşimler, sabit olmayan mülkiyet, dağınık kontrol hiyerarşileri ve çok kaynaklı göçebe ekonomisi alternatif bir temel oluşturmuştur. Orta Asya Türk göçebe imparatorlukların varlıkları hükümdarının tüm sorunlara ne ölçüde yetebildiğine, çok sayıda boyun ve askerinin enerjisini yönetimin dışına yönlendirebilmesine bağlıydı. Baştaki hükümdar savaşlarda, özellikle kabileleri kontrol altına almak, onları savaşın içine katmak ve savaş sonrası adil bir şekilde ganimetleri paylaşmak suretiyle gücüne güç katmıştır. Eğer bunu başaramazsa, imparatorluk çökmeye mahkumdu.

Kaynaklar

Bacon, E. (1958). *Obok. A Study of Social Structure of Eurasia*. Wenner-Gren Foundation.

Barfield, T. (1981). The Hsiung-nu Imperial. Confederacy: Organization and Foreign Policy. *Journal of Asian Studies*, 41 (1), 45-61.

Barfield, T. (1989). *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*. Blackwell.

Barfield, T. (2000). The Shadow Empires: Imperial State Formation along the Chinese Nomad Frontier. In Sinopoli, C., D'Altroy, T., Morrison, K., and Alcock, S. (eds.), *Empires* (pp. 10-41). Cambridge University Press.

Barfield, T. (2011). Something New Under the Sun: The Mongol Empire's Innovations in Steppe Political Organisations and Military Strategy. In Enkhuvshin, B. (eds.), *Nomadic*

Civilizations in Cross Cultural Dialogue (pp. 93-104). Ulaanbaatar: International Institute for the Study of Nomadic Civilizations.

Berent, M. (2000). The Stateless Polis: The Early State and the Ancient Greek Community. In Kradin, N. N., Korotayev, A. V., Bondarenko, D. M., de Munck, V., and Wason, P. (eds.), *Alternatives of Social Evolution* (pp. 225-241). Vladivostok: Far-Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences.

Bichurin, N. (1950a). *Sobranie svedenii o narodakh, obitavshikh v Srednei Asii v drevnie vremena (Eski Zamanlarda İç Asya Halkları Hakkında Toplanan Bilgiler)*. Cilt 1. SSCB Bilimler Akademisi Yayınları.

Biran, M. (2015). *Nomads as Agent of Cultural Change: The Mongols and Their Eurasian Predecessors*. University of Hawai'i Press.

Bondarenko, D. M. (2001). *Pre-Imperial Benin. Formation and Evolution of the System of Social and Political Institutions*. Institute for African Studies of the Russian Academy of Sciences; Centre for Civilisational and Regional Studies of the Russian Academy of Sciences. Original in Russian (Бондаренко, Д. М. Доимперский Бенин. Формирование и эволюция системы социально-политических институтов. Москва: Институт Африки РАН; Центр цивилизационных и региональных исследований РАН).

Bondarenko, D. M., and Korotayev, A. V. (2003). 'Early State' in Cross-Cultural Perspective: A Statistical Re-Analysis of Henri J. M. Claessen's Database. *Cross-Cultural Research. The Journal of Comparative Social Science*, 37 (1), 105-132.

Carrier, J. G. (2005). *A Handbook of Economic Anthropology*. Edward Elgar.

Chibnik, M. (2011). *Anthropology, Economics and Choice*. University of Texas Press.

Claessen, H. J. M., and Skalnik, P. (1978). *The Early State*. The Hague: Mouton.

Claessen, H. J. M., and Skalnik, P. (1981). *The Study of the State*. The Hague: Mouton.

Claessen, H. J.M. ve Skalnik, P. (1993). *Sınırlar: Erken Devletin Başladığı ve Sona Erdiği Noktalar Erken Devlet (Kurumlar, Veriler, Yorumlar)*. (Çev. Alaeddin Şenel). İmge Kitabevi.

Çandarlıoğlu, G. (1977). Uygurların Çinlilere Yaptıkları Yardımlar ve Bunların İç Yüzü. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 37-46.

Çandarlıoğlu, G. (1995). *Orta Asya'da Timuriler, Çin'de Ming Münasebetleri, Ch'en Ch'eng Elçilik Raporu*. Mimar Sinan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Di Cosmo, N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History*, 10 (1), 1-40.

Di Cosmo, N. (2002). *Ancient China and its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge University Press.

Di Cosmo, N. (2011). Ethnogenesis, Coevolution and Political Morphology of the Earliest Steppe Empire: the Xiongnu Question Revisited. In Brosseder, U., and Miller, B. (eds.), *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* (pp. 35-48) (Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 5). Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

Durmuş, İ. (2007). Türkler’de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları. *Gazi Akademik Bakış*, 1 (1), 25-32.

Earle, T. (1997). *How Chiefs Come to Power: The Political Economy in Prehistory*. Stanford University Press.

Eken, M. ve Tuzcuoğlu, F. (2005). Kötü Yönetimi Tedavi Etmek. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu*, 113-125.

Ekholm, K., and Friedman, J. (1979). Capital Imperialism, and Exploitation in Ancient World Systems. In Larsen, M. T. (eds.), *Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Em-pires* (pp. 41-58). Akademisk forlag.

Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşlar*. Dergah Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2018). *Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (2002). *Orhun Abideleri- (Bilge Kağan Yazıtı- Doğu Yüzü)*. Boğaziçi Yayınları.

Erkoç, H. İ. (2006). Askerî Tarih Açısından Köl Tigin. *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26 (1), 230-226.

Escedy, I. (1981). Nomads in History and Historical Research. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35, 201-227.

Escedy, I. (1989). On the social and economic structure of nomadic societies. In: F. Tökei (eds.), *Primitive Society and Asiatic Mode of Production* (pp. 69-90). Budapest.

Firth, R. (1972). Methodological Issues in Economic Anthropology. *Published by: Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 7 (3), 467-475.

Fletcher, J. (1986). The Mongols: Ecological and Social Perspectives. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 46 (1), 11-50.

Frazer, J. G. (1890). *The Golden Bough*. Macmillan.

Golden, P. B. (1982). Imperial Ideology and the Sources of Political Unity amongst the Pre-Çinggisid Nomads of Western Eurasia. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2, 37-76.

Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turks Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Otto Harrassowitz.

- Golden, P. B. (2001). *Ethnicity and State Formation in Pre-Çinggisid Turks Eurasia*. Indiana University, Department of Central Eurasian Studies.
- Hann, C. ve Hart, K. (2011). *Economic Anthropology History, Ethnography, Critique*. Polity Press.
- Herskovits, M. J. (1952). *Economic Anthropology- A Study in Comparative Economics*. Alfred A. Knopf.
- Jagchid, S. and Symons, V. (1989). *Peace, War and Trade along the Great Wall: Nomadic-Chinese Interaction through two Millennia*. Indiana University Press.
- Juvaini, M. (1997). *Genghis Khan. The History of the World-Conqueror by 'Ala ad-Din 'Ata-Malik Juvaini*. Manchester University Press.
- Khazanov, A. M. (1981). The Early State Among the Eurasian nomads. In Cla-essen, H. J. M., and Skalnik, P. (eds.), *The Study of the State* (pp. 156-173). The Hague, etc.: Mouton.
- Khazanov, A. M. (1984). *Nomads and the Outside World*. Cambridge University Press.
- Kırlı, İ. (2019). *Göçebe Çoban Toplumlarda Erken Devlet ve Hukukun Şekillenmesi* [Yüksel Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi].
- Klyashtorny, S. G. (2003). *History of Central Asia and Runic Inscriptions*. Saint-Petersburg: Faculty of Philosophy of Saint-Petersburg State University. Original in Russian (Кляшторный, С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета).
- Klyashtorny, S. G., and Savinov D. G. (2005). *Steppe Empires of Ancient Eurasia*. Saint-Petersburg: Faculty of Philosophy of Saint-Petersburg State University. Original in Russian (Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета).
- Klyashtorny, S. G., and Sultanov, T. I. (2009). *The States and Nations of Eurasian Steppes from the Ancientry to the Modern Age*. Saint-Petersburg: Petersburgskoye vostokovedeniye. In Russian (Кляшторный, С. Г., Султанов, Т. И. Государства и народы евразийских степей от древности к новому времени. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение).
- Klyashtorny, S. G. (2010). *Runic Inscriptions of Uyghur Khaganate and History of Eurasian Steppes*. Saint-Petersburg: Izdatelstvo 'Petersburgskoye vostokovedeniye'. Original in Russian (Кляшторный, С. Г. Рунические памятники Уйгурского каганата и история евразийских степей. Санкт-Петербург: Издательство «Петербургское востоковедение»).
- Korotayev, A. V., Malkov, A. S., and Khalturina, D. A. (2006). *Introduction to Social Macrodynamics: Secular Cycles and Millennial Trends*. KomKniga.
- Krader, L. (1963). *Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads*. Mouton.
- Kradin, N. N. (2001). *Politicheskaya antropologia (Political Anthropology)*. Ladomir.

Kradin, N. N. (2007). Structure of Power in Nomadic Empires of Inner Asia: Anthropological Approach. In Grinin, L. E., Belyaev D. D., and Korotayev, A. V. (eds.), *Hierarchy and Power in the History of Civilizations: Ancient and Medieval Cultures* (pp. 98-124). URSS.

Kradin, N. N. (2010). Structure of Society and Power in the Ancient Inner Asian Nomadic Empires: Xiongnu and Xianbei. In Hamayon, R., Charleux, I., Delaplace, G., and Pearce, S. (eds.), *Representing Power in Ancient Inner Asia: Legitimacy, Transmission and the Sacred* (pp. 307-341). Western Washington University Press.

Kradin, N. N. (2015). Nomadic Empires in Inner Asia. In Bemmann, J., Schmauder, M., Brosseder, U., Reichert, S., and Stickler, T. (eds.), *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE* (pp. 11-48) (Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 7). Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

Küçükkalay, A. M. (2010). *İktisadi Düşünce Tarihi*. Beta Basım A.Ş.

Kürsat-Ahlers, E. (1994). Zur frühen Staatenbildung von Steppenvölkern: Über die Socio- und Psychogenese der eurasischen Momadenreiche am Beispiel der Hsiung-Nu und Göktürken mit einen Exkurs über die Skythen. *Duncker en Humboldt* (Socialwissenschaftlichen Schriften, Heft 28).

Lattimore, O. (1940). *Inner Asian Frontiers of China*. New York-London.

Louis, B. (2000). The Turkish and Mongol peoples of the steppes: pastoral nomadism. History of humanity: scientific and cultural development, v. IV: *From the seventh to the sixteenth century*, 1139-1149.

Mackerras, C. (1990). The Uyghur. In Sinor, D. (ed.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (pp. 317-342). Cambridge University Press.

Mackerras, C. (2000). Uygur-Tang relations, 744–840. *Central Asian Survey*, 19 (2), 223-234.

Manghol-un Niuça Tobça'an (1986). Moğolların Gizli Tarihi. (Çev. Ahmet Temir), Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mann, M. (1987). *The Sources of Social Power*. Vol. 1. A History of Power from the Beginning to A.D. 1760. Cambridge etc.: Cambridge University Press.

Mauss, M. (1925/1990). *The Gift*. Routledge.

Murzaev, E. M. (1952). *Mongolskaya Narodnaia Respublika: Fiziko-geograficheskoe opisanie (Mongolian Peoples Republic: Physiographic Description)*. Gosudarstvennoe izdatelstvo geograficheskoy literatury.

Nash, M. (1965). Economic Anthropology. *Biennial Review of Anthropology*, 4, 121-138.

Nizamülmülk (1987). *Siyasetname*. Dergâh Yayınları.

Plattner, S. (1989). *Economic Anthropology*. Stanford University Press.

Pant, D. R. ve Alberti, F. (1997). Antropology and Bussiness: Reflections on the Bussiness of Cultural Antropology. *Liuc Paperns*, 42, 1-25.

Rogers, D. (2007). The Contingencies of State Formation in Eastern Inner Asia. *Asian Perspectives*, 46 (2), 249-274.

Rogers, D. (2011). Inner Asian States and Empires: Theories and Synthesis. *Journal of Archaeological Research*, 20, 205-256.

Rogers, D. (2018). Strategies of Empire Expansion. In Dürinc, B. S., and Stek, T. D. (eds.), *The Archaeology of Imperial Landscapes: A Comparative Study of Empires in the Ancient Near East and Mediterranean World* (pp. 301-323). Cambridge University Press.

Sinor, D. (1990). The Establishment and Dissolution of the Türk Empire. In Sinor, D. (eds.), *The Cambridge History of Early Inner Asia* (pp. 285-316). Cambridge University Press.

Skalník, P. (2004). Chieftdom: a Universal Political Formation?. *Focaal*, 43 (1), 76-98.

Skalnik, P. (2009). Early State Concept in Anthropological Theory. *Social Evolution & History*, 8 (1), 5-24.

Sneath, D. (2009). Tribe, Ethnos, Nation: Rethinking Evolutionist Social Theory and Representations of Nomadic Inner Asia. *Ab Imperio*, 4, 80-109.

Staerman, E. M. (1989). K probleme voznikoveniia gosudarstva v Rime (On the Problem of the Formation of the State in Rome). *Vestnik drevnei istorii*, 2, 76-94.

Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği*. 2. Baskı, Ankara.

Timothy, E. (2001). *Devlete Doğru Şeflikler: İktidar, İktisat, İdeoloji*. (Çev. Cahide Sarı), Ütopya Yayınevi.

Timothy, E. (2003). *Şefler Nasıl İktidara Geldiler Tarih Öncesinde Politik Ekonomi*. (Çev. Burak Gürel, Demir Demiröz), 1. Baskı, Versus Kitap.

Tolybekov, S. E. (1971). *Kochevoe obshchestvo kazakhov v XVII - nachale XX veka. Politiko-ekonomicheskii analiz (17. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadar Kazakların Göçebe Toplumu. Politik-ekonomik bir analiz)*. Nauka.

Trepavlov, V. V. (1995). The Nogay Alternative: from a State to a Chieftdom and backwards. In Kradin, N. N., and Lynsha, V. A. (eds.), *Alternative Pathways to Early State* (pp. 144-151). Dalnauka.

TÜSİAD (2005). Devlette Etikten, Etik Devlete: Kamu Yönetiminde Etik, Kavramsal Çerçeve ve Uluslararası Uygulamalar.

Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İctimai Teşkilatı*. (Çev. Abdülkadir İnan), 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu.

Vasyutin, S. A. (2003). Typology of Pre-States and Statehood System of Nomads. In Kradin, N. N., Bondarenko, D. M., and Barfield, T. (eds.), *Nomadic Pathways in Social Evolution* (pp. 50-62). Center of Civilizational Studies.

Vasyutin, S. A. (2010). The Main Models of Power Organization in Nomads of Central Asia in the Middle Ages (in Terms of the Multi-linearity Theory). *Oriens 4*, 20-34. Original in Russian (Васютин, С. А. Основные модели организации власти у кочевников Центральной Азии периода раннего средневековья (в свете теории многолинейности). Восток 4: 20-34).

Vasyutin, S. A. (2015a). Traditional and Innovative Mechanisms of Governing in Nomadic Societies of Central Asia in the Sixth - the Thirteenth centuries. Part 2. *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta 1*, (61) vol. 3, 20-26. Original in Russian (Васютин, С. А. Традиционные и инновационные механизмы управления в кочевых обществах Центральной Азии VI–XIII вв. Ч. 2. Вестник Кемеровского государственного университета 1, (61) Т. 3, 20-26).

Vasyutin, S. A. (2015b). The Model of the Political Transformation of the Dao Liao as an Alternative to the Evolution of the Structures of Authority in the Early Medieval Pastoral Empires of Mongolia. In Bemmann, J., Schmauder M., Brosseder, U., Reichert, S., and Stickler, T. (eds.), *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE* (pp. 391-437) (Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 7). Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

Vasyutin, S. A. (2015c). Nomads Towns as a Factor of Social and Political Transformations. In Bazarov, B. V. (eds.), *Actual Problems of Archaeology and Ethnology of Central Asia: Materials of the II International conference* (UlanUde, 7–8th April, 2015) (pp. 223-231). Irkutsk: 'Ottisk'. Original in Russian (Васютин, С.А. Города кочевников как фактор социально-политических трансформаций / под ред. Базарова, Б. В. Актуальные вопросы археологии и этнологии Центральной Азии: Материалы Международной научной конференции (Улан-Удэ, 7–8 апреля, 2015) (с. 223-231). Иркутск: «Оттиск»).

Webb, M. (1975). The Flag Follows the Trade. An Essay on the Necessary Interaction of Military and Commercial Factors in State Formation. In Sabloff, J., and Lamberg-Karlovsky, C. (eds.), *Ancient Civilization and Trade* (pp. 155-209). Albuquerque.

Yunatov, A. A. (1946). Izuchenie rastitelnosti Mongolii za 25 let [The Study of Mongolian Flora during 25 years]. *Trudy Komiteta nauk MNR*. 2. Ulan-Bato.